

Hur kunde det hända?

Krig och folklivsforskning på Balkan.

Av Owe Ronström (Publicerad i *Invandrare och Minoriteter* oktober 1999)

Skillnadspolitik

På resa i Jugoslavien sommaren 1988 såg jag att något var på gång. Alla kulhålen i vägskyltarna, märken efter de unga människors nattliga övningsrader. Inflationen, bristen på pengar och politikernas allt vildsintare rallarsvingar. Den skenande nervositeten, ja rent av stingsligheten människor emellan. Den överallt så tydligt tilltagande etnifieringen av allt socialt och politiskt liv och det ökande hatet mellan folkgrupper. Kunde det sluta på mer än ett sätt? Ett drygt år senare bröt kriget ut, hatet släpptes löst och de ungdomar som nyss övat sig på vägskyltar gav sig nu på levande måltavlor. Mördare förvandlades till hjältar, banditer blev hyllade ledare. De som inte kunde fly blev antingen slaktare eller slaktade.

Hur kunde det hända? En rad olika förklaringar florerar. En pekar ut religion, antingen det nu är islam, den serbiska ortodoxin, katolisismen, eller alla religioner. Tanken är en variant på temat 'religion som opium för folket': På Balkan är människorna sedan länge förförda av illvilliga prästers krigiska påbud om hat mot folk med fel religion. En variant på samma tema ersätter religion med kommunismen: Jugoslaviens folk har grundlurats av illvilliga, ondsinta kommunister. När nu arvet från kommunismen ska skiftas, visar det sig bestå av splittring, hat och mängder av vapen. Ännu en variant på samma tema, särskilt vanlig bland folk med ursprung från Jugoslavien, pekar ut USA och västvärlden som krigets orsak: Stormakternas militärer och kapitalister behövde kriget för att visa sin makt, erövra nya marknader och prova ut nya vapen och folken på Balkan blev deras ofrivilliga offer. Den kanske vanligaste förklaringen hänvisar till Balkans historia, och påstår att dagens krig är en följd av tidigare krig: "Dom har ju alltid krigat. Det är deras kultur!". Fortsättningen går ut på att folken på Balkan är en särskilt krigisk och primitiv sort. Som i en 1800-tals wieneroperett drar de ut i krig för minsta oförrätt.

Hur är det då? Vems är felet? Hur många förståsigpåare har inte försökt ge oss bakgrunden och förklara sammanhangen! Listan över krigets orsaker har med tiden blivit mycket lång. Och ännu längre ska den bli. I Visby hölls nyligen en Unesco-konferens om historieböckers roll i konflikterna på Balkan. Nogsamt framhöll man vikten av att ha tillgång till historieböcker utan chauvinism och etnisk revanschism. Här börjar det brännas, tänker jag. Jag är nämligen övertygad om att en viktig orsak just är historia, eller ännu hellre historier, alla de vardagliga berättelserna vi oreflekterat berättar för varandra och andra om hur det är.

Vad jag vill argumentera för är att bland krigets grundläggande orsaker finns något vi kan kalla 'Skillnadens Språk', eller 'skillnadspolitik', dvs alla de sätt på vilka skillnad upprättas och vidmakthålls. Därför menar jag att kriget i Bosnien i grund och botten har med oss alla att göra, genom de sätt på vilka vi bidrar till att uppfinna, sprida och omsätta berättelser, föreställningar och myter om hur "vi" skiljer oss från "dem" och om hur "vi" därför också är bättre än "dem".

Fiolspelaren

Låt mig försöka förklara vad jag menar genom ett näraliggande exempel, mig själv! Jag är fiolspelare. Vid mitten av 1970-talet gav jag mig tillsammans med några likasinnade kamrater ut på upptäcktsfärd i Balkans rika och fascinerande folkmusik. Vi bildade musikgruppen Orientexpressen och började entusiastiskt resa Sverige runt med våra versioner av musiken och dansen på Balkan. Vad vi lärde oss på vår väg var inte bara låtar och sätt att spela, utan också sätt att förstå och presentera musiken. Okritiskt tog vi över och vidarebefodrade många av de märkliga myter om folkmusikens kollektiva väsen, om musiken som uttryck för "folkets själ" "nationens kulturella identitet", som man så flitigt odlat i Europa, i synnerhet i de så kallade socialistiska länderna.

I våra försök att tillägna oss musiken började vi bruka samma slags jargong som vi mötte bland musiker, på skivomslag och i böcker. Vi föll in i en väletablerad praxis som lyfter fram det typiska, det särpräglade, som fokuserar gränser och avstånd. Kort sagt, vi lärde oss att använda Skillnadens Språk. I naiv välmening bidrog vi därigenom till att förstärka just de attityder, just de föreställningar om etniskt ursprung, om en autentisk kulturell identitet, som det var vår avsikt att undergräva. Som så många andra blev vi okritiska språkrör för en retorik om "kulturell mångfald", som bakom de vackra orden dolde en revanschistisk etno-fascism som hyllar FOLKET, men som förvandlar vanligt folk till potentiell kanonmat.

Ett enda exempel får räcka. På Balkan har ,man sedan mycket länge dansat kedjedanser. Den pouläraste bland serber och kroater kallas *kolo*, bland makedonier *oro*, bland bulgarer *choro*, bland greker *choros* osv. Det är en enkel och därför slitstark typ av dans som den serbiska dansforskaren Olivera Mladenovic kallar produktiva danser: av några få enkla motiv tillverkar varje dansande varje gång en ny version. Den här typen kan schematiskt skrivas ABB1: ett motiv A följs av ett motiv B, som sedan spegelvänds B1.

Från de första texterna om dans på Balkan på 1800-talet till idag har inte så lite energi lagts ner på att utröna varifrån detta slags dans egentligen kommer, och hur den spritts. Åtminstone sedan slutet av 1800-talet har dans och musikforskare, hembygdsivrare, nationalister, kulturpersoner och inte minst danslärare från alla länder på Balkan arbetat på att bygga upp

föreställningar om denna dans som särskilt gammal, ursprunglig och typisk för sina respektive hemländer. Man har betonat varje drag som kan åstadkomma särprägel, skillnad, samtidigt som man tonat ner de gemensamma dragen. Idag har vi alltså en mängd danser av samma grundläggande typ, som alla tillskrivs hög ålder, ursprunglighet och som därför kan användas som uttryck för en grundläggande, gammal och ursprunglig skillnad mellan folken på Balkan.

Samma slags skillnadspolitik som givit upphov till dagens nationer och etniska grupper har alltså haft djupgående återverkningar också på dansens och musikens område. Skulle det kunnat vara annorlunda? Säkert. Man skulle ju t.ex. kunnat arbeta på att framhäva inte bara hur olika dessa danser är, utan också hur de är lika och utnyttjat det till något annat än att gestalta och befästa skillnad och gränser. T.ex. hade man då kunnat upptäcka hur också en mängd andra och till synes helt olika kedjedanser på Balkan är varianter på samma enkla tema, hur också färingarnas *kvaddans* och medeltidens populäraste dans bland europeiska adelsmän, *branle simple*, är grenar på samma träd, liksom för övrigt 1900-talets mest spridda dans överhuvudtaget, *foxtrot*. Låt oss leka med tanken att detta envetna framävande av skillnader varken är självklart, medfött eller 'naturligt'. Följer då inte därav att vi också måste fråga oss varför det då ändå är som det är? Svaret på den frågan för oss ovillkorligen tillbaka till skillnadspolitik, den väletablerade praxis som betonar särprägel, egenart och ställer det egna som rättesnöre för andras avarter.

Etnologen

Så är jag också etnolog, folklivsforskare. Etnologers jobb är att utforska människan som kulturvarelse. Den samlande parollen för hela min yrkeskår under ett drygt sekel har varit "Kulturell variation!". Det är de vanliga människornas vardagsliv i alla dess häpnadsväckande former som står i centrum för vårt intresse. Själv hamnade jag först på Balkan, lockad av den underbara musiken. Med fiol i ena handen och anteckningsblock och bandspelare i den andra, började jag studera musicerande, dansande och kulturbygge bland jugoslaver, både i Sverige och i Jugoslavien.

Bland det första jag upptäckte var hur djupt infiltrerade de människor jag mötte var av ett speciellt slags historier: "Du vet jag är serb och vi serber är ju...." "Ja, men han är muslim och du vet muslimer" "Du ska inte höra på henne, hon är makedonska..." Så brukade historierna börja, för att sen fortsätta med detaljerade beskrivningar av hur folken och folkgrupperna i Jugoslavien är och hur de skiljer sig från varandra. Trosvisst kunde man slå fast de mest häpnadsväckande, inte sällan rent rasistiska generaliseringar om kollektiva karaktärsdrag, sinnelag, seder och bruk.

När jag omsider satt mig in i den omfattande etnologiska litteraturen om Jugoslavien fann jag samma slags historier, bara formade i ett mer vetenskapligt språk: ”Serber är...” ”Typiskt för kroater är.... . Kanske hade forskarna okritiskt fångat upp och fört vidare vad de hört folk berätta, eller så hade folk översatt och integrerat forskarnas texter i sin egen förståelse av sig själva. Hur det nu än var, så var det uppenbart att det var genom att förmedlas som forskningsresultat som dessa historier kunde förvandlas till legitimerade sanningar.

Återkoppling av det här slaget mellan forskare och ”informanter” är vanligt och inget konstigt i sig. Det grundläggande problemet är ett annat, enklast kan det beskrivas som en förväxling av karta och verklighet. Vad etnologer gör är ju att producera en slags kartor över hur folk lever, berättar och gör. Ett bra exempel är den kroatiska forskaren Milan Gavazzi, som på 30- och 40-talen studerade släktskaps- och familjeförhållanden i Jugoslavien. Han byggde vidare på och broderade ut föreställningar om distinkta skillnader mellan olika folk i Jugoslavien. Resultatet, ett antal ”etnografiska zoner”, lades ut på kartor som kom att fungera som kulturell överbyggnad till de gängse politiska kartorna. Andra forskare hängde på med studier av matvanor, danstyper, musikstilar och mycket mer. Efterhand som mönstren växte fram alltmer detaljerat, övergick de långsamt från deskription till preskription. Det som börjat med en fråga, slutade med ett svar: Sådana är serberna, kroaterna, muslimerna, makedonierna!

Det som sen hände kan beskrivas som att karta och verklighet började byta plats. En karta är ju en grov förenkling av verkligheten, varje karta lämnar mycket utanför. Men i Jugoslavien började man alltmer uppfatta det som inte passade in som felaktigheter som skulle rättas till. Redan från början kom den folkliga kulturen att stå i centrum. Många konflikter handlade om dess ursprung, vilka som hade rätt till den gemensamma historien. Den etniska rensningen, eller snarare reningen, började i den folkliga kulturen. Det kunde ske genom att utesluta: Eleno Mome är en populär dans som finns i många varianter på Balkan. På ett möte bland folkdanspedagoger och folklorister i Belgrad på 1980-talet bestämdes att dansen ”egentligen” är bulgarisk och följaktligen inte längre fick läras ut eller tillåtas på uppvisningar i Jugoslavien. Det kunde ske genom att införliva: Alla sidor började byta ut och renodla namn på hjältar i de gamla epossångerna, viktiga historiska minnesmärken för alla inblandade, för att markera etnisk ”upphovsrätt” till dem. Ett tredje sätt är att eliminera: Genom att bränna det gamla biblioteket i Sarajevo, riva minareter och bron över Mostar och andra spår av den osmanska högkulturen på Balkan, ville man utradera viktiga delar av det kollektiva minnet av Bosniens historia.

Detta hade pågått länge, men accelererade under 1980-talet. För ska man slåss måste man veta vilken fienden är. I en komplicerad, svårgripbar verklighet behöver man en bra och tillräckligt enkel karta. Det är just här folklivsforskarna, jag och alla mina kolleger kommer in. Det är inte

svårt att se hur våra välmenande, naiva och godhjärtade beskrivningar över hur folk lever och 'är' bildat underlag för de kartor med vars hjälp den etniska rensningen genomförts, först på den andliga kulturen, sen på den materiella och till sist på levande människor.

Bruk och missbruk

Naiviteten bland oss folklivsforskare om hur våra arbeten kan brukas är stor. Det mesta av vad vi sysslar med är ju så fredligt och oskyldigt, hus, redskap, familjeband, seder, bruk, sagor, sägner, dans och musik. Men oskyldigt är det minst av allt. Det är just på dessa områden som människor som effektivast kan gestalta och kommunicera vilka de uppfattar sig vara. Det är inte av en slump som migranter över hela världen samlats kring hemlandets expressiva former, som musik, dans, mat och kläder! Det är inte av en slump att så mycket av vad som på senare tid kommit att heta "identity politics" utspelas kring stil och estetik. Det är heller inte en slump att det är den folkliga kulturens stilar som kom att hamna i centrum i Jugoslavien.

Allt som kan brukas kan också missbrukas. Det är därför vi alla har del i det som hänt i Bosnien. Välmenande, men naivt och ansvarslöst, har jag som folkmusiker och etnolog, bidragit med bränsle till det etniska kulturkrig som i Bosnien ledde vidare till militärt krig. På samma sätt har vi alla lämnat våra stora och små bidrag till det slags historier som format de föreställningar om "Den Stora och Avgörande Skillnaden Mellan Oss och Andra" som spelat en sådan avgörande roll i konflikterna i Bosnien, Tjetjenien, Nagorno-Karabach, för att bara ta några exempel.

Obotligt naiv och välmenande vill jag nu försöka bli mindre ansvarslös, därför att jag både som musiker och forskare har ansvar för vad jag bidrar till att sprida. Som musiker har jag ju större tillgång än andra till folks öron och som forskare till folks förtroende. Vad som därför krävs av mig och alla mina lika välmenande men naiva kolleger, både bland musiker och forskare, är att vi börjar ta större ansvar för hur det vi sprider kan brukas - och missbrukas. Säkert är det ett långt, svårt och kanske också farligt arbete, som kräver nytänkande, fantasi och kreativitet! Men är det inte just sådana egenskaper musiker och forskare alltid prisat sig själva med att besitta mer än andra?

På andra områden har nytänkare kommit längre i uppfinandet av skydd mot illvilligt missbruk. Av dem har vi andra mycket att lära. I en notis i tidningen läste jag att dataföretaget Apple konstruerat ett självförsvarsprogram som vid minsta tecken på att någon försöker köpa upp företaget automatiskt nyemitterar stora mängder aktier. Ett annat uppslag kommer från filmen *Mission Impossible: This message will selfdestruct within 10 seconds*. Kanske är det just vad vi nu behöver: ett program som automatiskt hindrar folk att missbruka det vi vällvilliga men godtrogna forskare skapar, antingen genom att förändra det eller helt enkelt

förnta det. Hur det ska gå till? Inte vet jag. Men jag vet att det nu är hög tid att börja fundera på det!

Not: Det finns här inte utrymme för en mer konkret redogörelse för vilken roll folkliga berättelser om ”de andra” spelat i Balkans historia. Bland den engelskspråkig litteraturen i ämnet kan rekommenderas:

Jambresic-Kirin, Renata & Povrzanovic, Maja 1996: War exile and everyday life. Cultural perspectives. Institute of ethnology and folklore research, Zagreb.

Pettan, Svanibor (ed.) 1998: Music, politics and war: Views from Croatia. Institute of ethnology and folklore research, Zagreb.

Rihtman- Augustin, Dunja: Folklore: models and symbols. I: Contribution to the study of folklore in Croatia. Zagreb 1988